

Comparison of the Manuscripts and Lithographs of *Manqūl al-Riḍā*

Tahereh Azimzadeh Tehrani

Associate Professor, History and Civilization of Islamic Nations, Islamic Azad University, Mashhad Branch, Mashhad, Iran. E-mail: ta_azim@yahoo.com

Abstract

Objective: *Manqūl al-Riḍā*, a book by Muhammad Reza Jadid al-Islam (1185-1266 AH/1771-1849 AD), is one of the refutations written against the Jews during the Qajar period. It is said that this book was originally written in Hebrew during the reign of Fath ‘Alī Shāh and then translated into Persian during the reign of Nāsir al-Dīn Shāh. It was first thought that there was only a lithograph of this book, but after searching it turned out that other manuscripts were also available in libraries. In this research, the manuscripts of Malek, Melli, Majles, Ayatollah Marashi libraries and the lithographic copy of the book are introduced, examined and compared.

The aim of this study is to introduce the features of different manuscripts of *Manqūl al-Riḍā* and to explain their differences. This article seeks to answer the questions concerning the features and differences of the manuscripts; the cause of these differences; and the way these manuscripts are introduced in the manuscripts catalog.

Research Method/Approach: It is a descriptive-analytical method that, based on the library method and study of manuscripts, compares the manuscripts available in libraries and examines their differences and similarities in general.

Findings and Conclusions: A comparison of the existing manuscripts and lithographs of the book specified that three people introduced themselves as the translators of the book from the Hebrew text, 1. Murakkab, the text that has been obtained from him is very incomplete, so, no judgment can be made on it. 2. Muhammad Ali Kāshānī (known as Mullā Āqājānī), who in the manuscript of Malek, has called himself the translator of the book into Persian as well as the calligrapher of the Hebrew texts. He has probably translated the book after Murakkab. It seems that the translation of Melli and Majles manuscripts is also by Kāshānī. 3. ‘Ali b. Huseyn Huseynī Tehrānī, who wrote it in lithography by the name *Iqāma al-Shuhūd fī Radd al-Yahūd*, and has translated the book from Hebrew with the help of the author’s (Muhammad Reza Jadid al-Islam) nephew Muhammad Ja‘far. The calligrapher of the Hebrew text of lithography is Muhammad Ali Kāshānī. This book was lithographed four years after the manuscripts. There are differences between the manuscripts and lithographs of *Manqūl al-Riḍā* due to the manipulation of the translators and scribes who added some contents from the book of *Radd al-Yahūd* and the glad tidings of the Gospel about the Prophethood of Prophet Muhammad (S.A.W.). Secondly, the cataloguers have not given a proper introduction to these manuscripts and have usually provided lithographic descriptions for them.

Keywords: *Manqūl al-Riḍā*, Muhammad Reza Jadid al-Islam, manuscripts, writing refutations, *Radd al-Yahūd*

Publisher: Organization of Libraries, Musums and Documents Center of Astan Quds Razavi
Manuscripts Journal of Research Studies, 2022, Vol. 1, No.1, pp. 177-201.

Received, 12/01/2022 – Accepted, 17/08/2022

مقایسه نسخه‌های خطی و چاپ سنگی کتاب منقول الرضا

طاهره عظیم زاده طهرانی

دانشیار گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد مشهد، مشهد، ایران. رایانامه: ta_azim@yahoo.com

چکیده

هدف: کتاب منقول الرضا اثر محمدرضا جدید الاسلام (۱۲۶۶-۱۸۵-ق/۱۸۴۹-۱۷۷۱م) یکی از ردیه‌هایی است که در زمان قاجار علیه یهودیان نوشته شده است. گفته شده این کتاب ابتدا به زبان عبری بوده و در دوره پادشاهی فتحعلی‌شاه تألیف گردیده و سپس در عصر ناصرالدین‌شاه به فارسی ترجمه شده است. ابتدا گمان می‌رفت که تنها چاپ سنگی فارسی از این کتاب وجود دارد، اما پس از جستجو معلوم شد دست‌نوشته‌هایی از آن نیز در کتابخانه‌ها موجود است. در این پژوهش نسخه‌های خطی کتابخانه‌های ملک، ملی، مجلس، آیه الله مرعشی و چاپ سنگی کتاب معرفی، بررسی و مقایسه می‌شود. هدف این مقاله معرفی ویژگی‌های نسخه‌های مختلف کتاب منقول الرضا و تبیین تفاوت‌های آن‌هاست و به پرسش‌ها، ویژگی‌ها و تفاوت نسخه‌ها، علت این تفاوت‌ها و چگونگی معرفی نسخه‌ها در فهرست نسخ خطی پاسخ می‌دهد.

روش/رویکرد پژوهش: روش تحقیق توصیفی-تحلیلی است که با اتکا به شیوه کتابخانه‌ای و مطالعه نسخه‌های خطی، به مقایسه نسخه‌های موجود در کتابخانه‌ها پرداخته و تفاوت‌ها و شباهت‌های آن‌ها را با یکدیگر به طور کلی بررسی کرده است.

یافته‌ها و نتایج: مقایسه نسخه‌های خطی موجود و چاپ سنگی کتاب مشخص کرد: اولاً سه نفر خود را مترجم کتاب از متن عبری دانسته‌اند: ۱. مرکب، نویسنده نسخه شرح مرکب است. متنی که از او به دست آمده بسیار ناقص است، بنابراین نمی‌توان درباره آن قضاوت کرد. ۲. محمدعلی کاشانی (معروف به ملا آقاجانی) که در نسخه خطی ملک به نام منقول الرضا خود را مترجم کتاب به فارسی و خطاط متون عبری نامیده است. احتمالاً بعد از مرکب کتاب را ترجمه کرده است. به نظر می‌رسد ترجمه نسخه‌های خطی ملی و مجلس نیز از کاشانی باشد. ۳. علی بن حسین حسینی تهرانی که کتاب را به نام اقامه الشهود فی ردّ البهود به چاپ سنگی رسانده و نوشته کتاب را، از زبان عبری به کمک محمدجعفر برادرزاده مؤلف (محمدرضا جدیدالاسلام) ترجمه کرده است. خطاط متن عبری چاپ سنگی نیز محمدعلی کاشانی است. این کتاب حدود چهار سال پس از نسخه‌های خطی، نوشته شده است. ثانیاً بین نسخه‌های خطی و چاپ سنگی کتاب منقول الرضا تفاوت‌هایی وجود دارد؛ به علت این که مترجمان و کاتبان در مطالب دست برده‌اند و مطالبی از خود و کتب ردّالبهود و کتاب‌های بشارات کتاب مقدس به پیامبری حضرت محمد (ص)، به کتاب اضافه کرده‌اند. ثالثاً فهرست‌نویسان و فهرست‌نگاران معرفی درستی از این نسخه‌ها به دست نداده‌اند و معمولاً به اشتباه توضیحات چاپ سنگی را برای آن‌ها آورده‌اند.

کلیدواژه‌ها: منقول الرضا، محمدرضا جدید الاسلام، نسخه‌های خطی، ردیه‌نویسی، ردّ البهود

ناشر: سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی
پژوهشنامه مطالعات نسخ خطی، ۱۴۰۱، دوره ۱، شماره ۱، صص. ۱۷۷-۲۰۱.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱۰/۲۲ - تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۵/۲۶

مقدمه

ملاًآقابابا، معروف به محمدرضا جدیدالاسلام (۱۱۸۵-۱۲۶۶ق/۱۷۷۱-۱۸۴۹م) از یهودیانی است که در عصر قاجار در سال ۱۲۳۷ق/۱۸۲۲م تغییر کیش داد و مسلمان شد و کتابی در ردّ آیین یهود به نام «منقول الرضا» یا «اقامه الشهود فی ردّ الیهود» منسوب به اوست. این کتاب ظاهراً نخستین کتاب به خط عبری و سومین اثری است که توسط یهودیان جدید الاسلام در آغاز عصر قاجار، در ردّ عقاید یهود نوشته شده است. این پژوهش با هدف معرفی نسخه‌های این کتاب و اطلاعاتی که در فهرست‌های کتاب‌های خطی پیرامون آن آمده، انجام شده است.

مسئله پژوهش: کتاب منقول الرضا کتابی خطی است که بعد به نام اقامه الشهود فی ردّ الیهود به چاپ سنگی رسید (سال ۱۲۹۲ق). بر روی این کتاب پژوهشی انجام نشده و نسخه‌های آن معرفی نگردیده است؛ این مقاله به بررسی نسخه‌های کتاب پرداخته و درصدد پاسخگویی به پرسش‌های زیر است: نسخه‌های (خطی و چاپ سنگی) کتاب منقول الرضا چه ویژگی‌هایی دارند و چه تفاوت‌هایی بین آن‌ها دیده می‌شود؟ علت این تفاوت‌ها چیست؟ این نسخه‌ها در فهرست‌های نسخ خطی چگونه معرفی شده‌اند؟

روش پژوهش: ابتدا برای یافتن نسخه‌های کتاب به کتابخانه‌ها و مراکز نگهداری کتب خطی در داخل و فهرست‌های نسخه‌های خطی کتابخانه‌های داخل و خارج ایران مراجعه شد. برای پیدا کردن متن عبری و یا نسخه‌ای از کتاب با افرادی که روی نسخه‌های خطی در ارتباط با یهود پژوهش می‌کنند، همچون خانم اشمیتکه^۱، آقای دانیل زدیک^۲، دنیس هالفت^۳ و خانم پیرنظر تماس گرفته شد؛ سپس با استفاده از روش توصیفی و تحلیلی به بررسی نسخه‌ها پرداخته شد.

پیشینه پژوهش

تاکنون اثر مستقلی که به بررسی نسخه‌های خطی منقول الرضا بپردازد نوشته نشده است. مقاله «محمدرضا جدید الاسلام و کتاب منقول الرضائی» تنها به چاپ سنگی کتاب پرداخته است^۴ و مقاله حاضر که به بررسی مقایسه‌ای نسخه‌های خطی کتاب می‌پردازد، آن مقاله را تکمیل می‌کند. دانیل زادیک هم در مقاله‌ای با عنوان «مباحثات دینی شیعیان امامی با یهودیان» که به فارسی ترجمه شده به مقایسه سه کتاب محضر الشهود فی ردّ الیهود حاج‌بابا قزوینی، اقامه الشهود فی ردّ الیهود محمدرضا جدید الاسلام و ردّ شبّهات الکفار محمدعلی

1. Zabineh Schmidke

2. Daniel Tsadik

3. Dennis Halft

۴. مشخصات مقاله چنین است: عظیم‌زاده تهرانی، طاهره (۱۳۸۷). «محمدرضا جدیدالاسلام و کتاب منقول الرضائی». آینه میراث، ۴۱، ص. ۴۱۱-۴۳۲.

بهبهانی پرداخته است.^۱ او در این مقاله از چاپ سنگی کتاب *اقامه الشهود* استفاده کرده است. زادیک همچنین در مقاله «اقامه الشهود»^۲ در *دایرةالمعارف یهود در جهان اسلام* معرفی کوتاهی از کتاب ارائه داده ولی با نسخه‌های خطی آشنا نبوده است. امنون نتصر (۱۳۸۶ش/۲۰۰۸م) در مجله شوفار نیورک نشریه فدراسیون یهودیان ایران مقاله ۹۷ شماره ۳۰۶ اوت ۲۰۰۶/مرداد و شهریور ۱۳۸۵ و مقاله ۹۸ شماره ۳۰۷ سپتامبر ۲۰۰۶/شهریور و مهر ۱۳۸۵ در مبحث ادبیات در ادیان به چاپ سنگی منقول الرضا می‌پردازد؛ وی نیز از نسخه‌های خطی کتاب اطلاعی نداشته است.^۳

کتاب‌های ردالیهود

پیش از کتاب منقول الرضا کتاب‌هایی در رد یهود توسط یهودیان مسلمان شده (جدیدالاسلام) نوشته شده است. از قدیمی‌ترین کتاب‌ها بذل المجهود فی افحام الیهود از ساموئل مغربی نویسنده یهودی است که در سال ۵۵۸ ق/۱۱۶۳م پس از مسلمانی ردیه‌ای بر یهود با استفاده از متون عبری نوشته و مطالبی چون نسخ تورات و علاماتی که در تورات در اثبات پیامبری حضرت عیسی و حضرت محمد آمده را در آن مطرح کرده است. این کتاب توسط عبدالوهاب طویلعه تصحیح و در سال ۱۴۱۰ ق/۱۹۸۹م منتشر شده است. کتاب دیگر «انباء الانبیاء» است که توسط اسماعیل قزوینی^۴ (۱۱۸۹ق)، یهودی جدید اسلامی که در یزد می‌زیست، در دوازده فصل تنظیم گردیده است. وی بر اساس کتاب‌های انبیایی چون اشعیا، حقوق، دانیال و نیز کتاب وحی کودک^۵ به اثبات نبوت پیامبر (ص) پرداخت (نک. اسماعیل قزوینی، *انباء الانبیاء*، ش. ۴۷۴ مجلس). حدود

۱. این مقاله با مشخصات زیر به فارسی ترجمه شده است: زادیک، دانیال. مباحثات دینی شیعیان امامی با یهودیان در اواخر قرن هجدهم و نیمه نخست قرن نوزدهم. ترجمه جواد مرشدلو. *آینه پژوهش*، ۱۱۶ و ۱۱۷، ص. ۲۴-۴۶.

2. Daniel Tsadik (2010). *Iqāmat al-Shuhūd fī Radd al-Yahūd*, in: *Encyclopedia of Jews in the Islamic World*, Executive Editor Norman A. Stillman. Leiden: Brill. Vol. 3, p. 637.

۳. مقاله‌ای چاپ نشده توسط آقایان حیدر عیوضی و طباطبایی به زبان انگلیسی به نام *The story behind a refutation to Judaism by a* From *Miṣbāḥ al-ummah to Iqāmah al-ṣuhū to Islam: Jewish convert* نوشته شده که دو نسخه خطی را مورد توجه قرار داده و ویژگی‌های نسخه‌ها مورد توجه نبوده است.

پایان‌نامه‌ای نیز توسط آقای امیر رضا حقیقت‌خواه در دانشگاه آزاد برلین در سال ۲۰۲۰ به نام *Muslim-Jewish Encounters In Early Modern Iran: Case Study Of Moḥammad Riḍā Jadīd-ul-Islām's Conversion (1771-1849)* انجام شده که به همه نسخه‌های خطی توجه نکرده و از ویژگی‌های آن سخن نگفته است.

۴. قزوینی خود را در کتاب «انباء الانبیاء»، اسماعیل معرفی می‌کند (نک. قزوینی، *انباء الانبیاء*، ش. ۴۷۴ مجلس: گ ۲)، ولی در «محضر الشهود» پسر، نام پدر را محمد بن اسماعیل ذکر کرده است (قزوینی، *محضر الشهود*، ش. ۹۰۴ آستان قدس، ص. ۱).

۵. «وحی کودک» داستان کودکی است به نام «نحمان» که مطالبی از آینده را پیش‌گویی می‌کند و در نوشته‌های یهودیان، از سده ۱۰ق/۱۶م، مورد توجه قرار گرفت. این کتاب در زمره آثار عرفانی یهود (Kabbalah) دسته‌بندی می‌شود. از قدیمی‌ترین کسانی که آن را تفسیر کرده‌اند ربی ابراهیم بن الیزر هالوی (ح. ۱۴۵۹ تا ۱۵۲۹م) است که پنج پیش‌گویی آن را تفسیر کرده است (Tsadik, 2010, "Nevu'at ha-Yeled"). مطالب «وحی کودک» در نوشته‌های مسلمانان از سده ۱۲ق/۱۸م راه یافته و شاید قدیمی‌ترین نوشته «انباء الانبیاء» باشد که آن را نقل کرده است. داستان در نوشته‌های مسلمانان شبیه روایت یهودیان است، ولی برداشت و تفسیر آنان با نوشته‌های یهودیان متفاوت است و مربوط به

یازده نسخه خطی از این کتاب موجود است و ظاهراً هنوز تصحیح و منتشر نشده است. دنیس هالفت با تحقیق در این نسخه، مقاله «اسماعیل قزوینی: یک یهودی نومسلمان قرن دوازدهم/هجده و انتقادش بر تفسیر ابن‌عزرا درباره چهار پادشاهی» را نوشت.^۱ کتاب دیگر، *محضر الشهود* است که مؤلف آن، حاج‌بابا قزوینی، فرزند نویسنده *انباء الانبیاء* است. وی مطالبی را از گفته‌های پدرش و نیز منابع یهود، گردآورده و کتاب را در رمضان سال ۱۲۱۱ق/۱۷۹۶م به زبان فارسی در هفت فصل به انجام رسانده است (نک. قزوینی، *محضر الشهود*، ش ۹۰۴ آستان قدس: ص. ۹). این کتاب بعد از کتاب *انباء الانبیاء* و ۲۶ سال پیش از اسلام آوردن محمدرضا جدیدالاسلام و شته شده است. *محضر الشهود* سه بار به چاپ رسیده است: نخست در سال ۱۳۴۷ش با مقدمه سید احمد حسینی اشکوری و دومین بار در اسفند ۱۳۷۸ش با تحقیق حامد حسن نواب و مقدمه حسینی اشکوری. در این دو چاپ متأسفانه به یک نسخه اثر در کتابخانه وزیری یزد بسنده شده و نسخه‌های متعدد خطی این کتاب نادیده گرفته شده‌اند. *محضر الشهود* سومین بار توسط سید محمدرضا حسن‌زاده طباطبایی در سال ۱۳۹۷ش چاپ شد و در سال ۱۳۹۸ به چاپ دوم رسید.^۲ مصحح در پیش‌گفتار این چاپ نوشته است که متن نسخه کنونی کتاب بر مبنای نسخه مهمور به مهر آستان قدس رضوی کتابخانه عمومی وزیری یزد، اهدایی حاج سید محمد علی علاقه‌مند، تصحیح و تحقیق شده است (حسن‌زاده، ۱۳۹۸، ص. ۱۷). به رغم این که نسخه‌های خطی *محضر الشهود* بیشتر از نسخه‌های منقول الرضاست و در کتابخانه‌های متعددی وجود دارد، علت انتخاب این نسخه بیان نشده و مقابله‌ای با نسخه‌های دیگر موجود در کتابخانه‌های متعدد صورت نگرفته است.^۳ این کار منظم‌تر از دو چاپ قبلی *محضر الشهود* است. معنی لغات مغلق را آورده و گاه توضیحاتی درباره بعضی اشخاص در پانویس داده است. متن عبری آیات *تورات* و ترجمه روان‌تری از آیات نیز در پانویس دیده می‌شود. کتاب یک مقدمه و هفت باب دارد.

ملاآقابابا و کتاب منقول الرضا

ظاهراً، همان طور که حبیب لوی (۱۸۹۶-۱۹۸۴)، نویسنده *تاریخ یهود ایران* نوشته است، ملاآقابابا فرزند ملارحیم و اهل شیراز بوده که به تهران مهاجرت کرده است. لوی معتقد است ملاآقابابا با حاج ابراهیم کلانتر

کودکی است به نام «نحمان» که حدود هفتاد سال پیش از تولد پیامبر اسلام (ص) متولد شده و بر اساس حروف ابجد، کلماتی بیان داشته که بنا بر برداشت نویسندگان مسلمان، بر پیامبری حضرت محمد (ص) و برخی اخبار مربوط به ایشان و ائمه اطهار بشارت می‌دهد.

۱. هالفت، قدیم‌ترین نسخه خطی «انباء الانبیاء» را نسخه ۳۳۴۹ کتابخانه مرعشی می‌داند (Halft, 2017, p. 280).

۲. حسن‌زاده طباطبایی روی جلد کتاب *محضر الشهود*، نام نویسنده را جلیل بن اسماعیل قزوینی یزدی آورده است. ظاهراً اسم جلیل به سبب عبارت «چنین گوید امیدوار بکرم خداوند جلیل ابن محمد اسماعیل حاجی بابا قزوینی» در نسخه‌های خطی است که مصحح اشتباهاً صفت خداوند را نام نویسنده خوانده است (نک. قزوینی، *محضر الشهود*، ش ۹۰۴ آستان قدس، ص. ۱؛ همان، ش ۲۶۰۵ وزیری یزد: گ. ۱).

۳. در *دنا* مشخصات بیست نسخه خطی از کتاب *محضر الشهود* ذکر شده که در کتابخانه‌های شهرهای قم، کاشان، یزد، همدان، مشهد، تبریز و نجف نگهداری می‌شوند (نک. درایتی، ۱۳۸۹، ص. ۱۸۶/۹-۱۸۷).

(وزیر فتحعلی‌شاه) خویشاوندی داشته است (لوی، ۱۳۳۹، ۵۶۸/۳)^۱، اما آقابزرگ طهرانی در *الذریعه* (بی‌تا: ۲۶۳/۲) و به تبع او، نویسندگان دیگر، وی را یزدی دانسته‌اند (مثلاً نک. امین، ۱۴۰۳: ۳۳۴/۹؛ دهخدا: ذیل «جدید الاسلام»؛ مدرس تبریزی، ۱۳۶۹: ۳۹۸/۱؛ حسینی اشکوری، ۱۴۱۴: ۱۴۹/۲). ظاهراً یزدی دانستن ملاآقابابا به این علت بوده که او را با نویسنده کتاب *محضر الشهود فی ردّ الیهود* که در یزد می‌زیست، اشتباه گرفته‌اند؛ چنان‌که کتاب *محضر الشهود* را نیز به او نسبت داده‌اند (همان‌جاها). ملاآقابابا در سال ۱۲۳۷ق/۱۸۲۲م، در دوره حکومت فتحعلی‌شاه، اسلام آورد و نام خود را پس از اسلام آوردن به محمدرضا تغییر داد. وی در روزگار سلطنت محمدشاه و دو سال اول از سلطنت ناصرالدین‌شاه زنده و مورد احترام بوده است. علمای یهودی بیت‌المقدس پیش از اسلام آوردن، ملاآقابابا را می‌شناختند و به دانش او اعتقاد داشتند (نک. ملاآقابابا، *منقول الرضا*، ش ۶۳۳۱ ملک، ص. ۳). در دوره قاجار ردیه‌نویسی دینی و نوشتن کتاب‌های بشارت و اثبات نبوت پیامبر اسلام (ص) به اوج خود رسید (الگار، ۱۳۶۹، ص. ۱۶۹)^۲ که از جمله این آثار کتاب *منقول الرضا* است. در متن کتاب *منقول الرضا* تصریح شده که آن «کتاب مستطاب» به زبان عبری و به خطّ عبری بوده است (ملاآقابابا، *منقول الرضا*، ش ۶۳۳۱ ملک، ص. ۳)، اما لوی می‌گوید که چون وی سواد خط فارسی نداشت، کتاب خود را به زبان فارسی و به خط عبری نوشت (۱۳۳۹، ۵۶۷/۳-۵۶۸). متن عبری کتاب در دسترس نیست به این جهت نمی‌دانیم که کدام ادعا درست است.^۳ اما احتمالاً گفته لوی نمی‌تواند درست باشد زیرا در آن زمان معمول بوده است که طبقه دانشمندان و باسواد یهود، نامه‌ها و کتاب‌ها را به زبان فارسی، ولی به خط عبری می‌نوشتند (پولاک، ۱۳۶۸، ص. ۲۷). متونی به نام «فارسی‌یهود» وجود دارند که به زبان عبری و خط فارسی هستند، زیرا طبقه عامی یهود ایران که به زبان فارسی صحبت می‌کردند، نمی‌توانستند خط فارسی را بخوانند و از همین روی، دانشمندان یهود برای آن‌که خواننده بیشتری داشته باشند، به خط عبری می‌نوشتند (پیرنظر، ۱۳۸۱، ص. ۱۲۶). به هر حال، احتمالاً، این نخستین کتابی است که در ایران به خط عبری و یا احیاناً به زبان عبری در ردّ یهود نوشته شده و پس از آن نیز کتابی به زبان و یا خط عبری علیه یهود نوشته نشده است.

۱. برخی ملا آقابابا را از فامیل حاج ابراهیم کلانتر و از نسل ملامد از یهودیان اسپانیا و پرتغال می‌داند (نک. شهبازی، ۱۳۸۹، ص. ۱۲۱-۱۲۲). در شجره‌نامه منسوب به این خاندان، پدر ملا آقابابا را از سویس می‌دانند که ساعت‌ساز بوده و به شیراز آمده است و بعدها فرزند او، ملا آقابابا به مقام حاخامی رسید و به تهران رفت (نک. تهرانچی، ۱۳۷۲، ص. ۲۱۶).

۲. برای آگاهی از این موضوع نک. عظیم‌زاده طهرانی، طاهره (۱۳۷۲). درآمدی بر ردیه‌نویسی دینی در عصر صفویه و دوران نخستین قاجاریه. مقالات و بررسی‌ها، ۶۱، ص. ۱۷۳-۱۹۷.

۳. متأسفانه تاکنون کوشش‌های نویسنده برای به دست آوردن متن عبری کتاب به نتیجه نرسیده است.

ابواب این کتاب در نسخه‌های ملی، مجلس، ملک و چاپ سنگی سه باب به شرح زیر ذکر شده است: باب اول: این که آیا در شریعت حضرت موسی، تفحص و تجسس لازم است یا نه، یا این که هیچ تفحص لازم نیست و باید به همان دین آبا و اجدادی رفتار کرد. دلایلی از اقدام یوشع زمان مرگ که از بنی اسرائیل خواست که به امر خدا مأمور به تفحص و تجسس هستید. پس از ثبوت موقت بودن تورات باید تفحص کرد که تکلیف چیست و بعد از تمام شدن زمان تورات چه باید کرد. ^۱ باب دوم: در این که آیا آنچه حضرت موسی در تورات فرموده و پیامبران گذشته در تأیید سخن حضرت موسی ذکر کرده‌اند، آن‌ها را باید شنید یا این که سخن علمای بنی اسرائیل را اگرچه برخلاف حکم خدا و سخن حضرت موسی و سایر انبیا باشد باید عمل کرد؟ باب سوم: در بیان آن که آیا دین حضرت موسی همیشگی است یا موقت و مختص به زمان و دوره خاصی؟ حاشیه برخی از چاپ‌های سنگی، باب چهارمی نیز اضافه شده است؛ باب چهارم: پس از اثبات موقت بودن تورات و زمان عمل کردن به آن، آیا تکلیف اهل کتاب ایمان آوردن به پیغمبر آخرالزمان است یا متردد بودنشان و اثبات نبوت خاصه با دلایل عقلی و نقلی.

نسخه‌های کتاب و ویژگی‌های آن‌ها

نگارنده چند دست‌نوشته از این کتاب دیده که در میان آن‌ها دو نسخه ملک (ش ۶۳۳۱) و نسخه چاپ سنگی (۱۲۹۲ق) کامل است. در اینجا، بر اساس ترتیب احتمالی کتابت نسخه‌ها، به معرفی آن‌ها می‌پردازیم:

۱. «شرح مرکب» محمدعلی الحسینی الارجانی ^۲ الشهیر به مرکب، نسخه کتابخانه آیت‌الله مرعشی بنا بر فهرست‌های نسخ خطی، دو نسخه از کتاب با عنوان «شرح مرکب» در کتابخانه‌های ایران وجود دارد که یکی از آن‌ها با شماره ۲۲۴۶ در کتابخانه آیت‌الله مرعشی نگهداری می‌شود و فقط ۳۶ برگ از آن به جای مانده که مطالبش با نسخه‌های دیگر منقول الرضا متفاوت است. حسینی اشکوری این نسخه را چنین معرفی می‌کند: «ترجمه‌ای است از کتاب "منقول رضائی" میرزا محمدرضا یزدی جدیدالاسلام که به عبری نوشته بود و فارسی‌زبانان از استفاده از آن محروم بودند» (حسینی اشکوری، ۱۳۵۷، ۲۳۱/۶). این کتاب دارای یک مقدمه و پنج باب است و فقط قسمتی از باب اول از پنج باب کتاب موجود است (تصویر ۱ و ۲، آغاز و انجام نسخه). مرکب در باب اول (مرکب، شرح مرکب، ش ۲۲۴۶ مرعشی: گ ۵ پ) به بیان فقراتی از تورات درباره پیامبر اسلام (ص) می‌پردازد اما سرنوشت باب‌های دیگر معلوم نیست؛ احتمالاً نویسنده، باب‌های دیگر

۱. خودش هم پانزده سال درصدد تخلیه حقیقی خود برآمد و درباره اسلام تحقیق کرد (ملا آقابابا، نسخه ش ۶۳۳۱ ملک، ص. ۲۰۱).
 ۲. در نسخه خطی «شرح مرکب» الارجانی ذکر شده (گ ۱ ر) ولی فهرست‌نویس لاریجانی ضبط کرده است، به نظر لاریجانی درست است.

را تألیف نکرده است. تاریخ کتابت کتاب مشخص نیست و با توجه به عصری که مرکب در آن می‌زیست به نظر می‌رسد نخستین ترجمه و شرح کتاب باشد.

مرکب، مؤلف «شرح مرکب» که آن را ترجمه‌ای از منقول الرضا می‌داند، از ائمه جماعات تهران بوده که مدرسه نیاکی را بنا نهاده است (کسایی، ۱۳۷۷، ص. ۱۳۰). او که «مرکب» تخلص می‌کرده، «رساله مرکب‌سازی» را در سال ۱۲۳۵ ق نوشته (دانش‌پژوه، ۱۳۵۶، ص. ۱۶) و در آن از خط و تذهیب، و همچنین از لوازم کتابخانه و ساختن مرکب به رنگ‌های گوناگون بحث کرده است. وی از شاگردان ملا محمدجعفر استرآبادی (۱۲۶۳ ق) بوده است و از طرف استرآبادی و با وساطت ملاعلی‌محمد هزارجریبی، متصدی موقوفات آستانه درویش تاج‌الدین حسن‌ولی، در نیاک لاریجان گردید (همانجا). مجموعه‌ای در دانشگاه تهران به شماره ۴۲۸۳ نگهداری می‌شود که در آن رساله‌ای با نام «صحیفه الانام» و رساله‌ای موسوم به «مرکب‌سازی» گویا هر دو از او و «تحفه النبی» منظوم سید نعمت‌الله فکرت لاریجانی دیده می‌شود.^۱

مرکب با زبان عبری و تورات آشنایی داشت و بنا به نوشته خودش، اغلاط آیه‌های عبری تورات در کتاب سیف/لامه مرحوم نراقی را اصلاح کرده است، زیرا ناسخ «طوطی‌وار همگی فقرات تورات را غلط نوشت و کتاب غلط باعث الزام خصم نمی‌شود، بلکه اگر بگوید چنین چیزی در کتاب ما نیست راست گفته است» (طباطبایی، ۱۳۸۵، ص. ۵). البته الفبای عبری در این نسخه «شرح مرکب» دیده نمی‌شود بلکه با الفبای عربی، متن تورات را با مرکب قرمز نوشته و اعراب‌گذاری کرده است. مرکب درباره کتاب محمدرضا جدید الاسلام نوشته است:

این حقیر او را بسیار ترغیب و تحریص نمودم که کتابی مشتمل بر ردّ یهود بوده باشد با آن علم که مسلط است بر تورات و زبور و صحف تألیف نماید. مسئول، این حقیر را با سایر برادران ایمانی اجابت مقرون ساخت (مرکب، شرح مرکب، نسخه ۲۲۴۶ مرعشی: گ ۳ پ). ... تا در سنه هزار و دویست و شصت و شش هجری به مرض موت مبتلا شده حقیر با جمعی از دوستان به عیادت او رفته، الحاح بسیار و جزع بی‌شمار از ترجمه نشدن آن کتاب داشت. باری بعد از چند روز به رحمت ایزدی پیوست رحمه‌الله و این کتاب کماکان باقی مانده است. بعد از فوت او افسوس بسیار و ندامت بی‌شمار از هر گوشه کنار خوردند. چه خوش گفته است آن شاعر تا زنده‌ایم مرحمتی کن به حال ما - دنبال مرده آه کشیده چه فایده... [چون] این حقیر جزئی ربطی در نوشتن و خواندن تورات داشتم، به قدر امکان همّت گماشتم که از کتاب او آن چه

۱. در فنخا نیز سه اثر از او با نام‌های شرح منقول رضایی، صحیفه الانام و مرکب‌سازی آمده است (درایتی، ۱۳۹۴، ۳۶/۶۹۴).

اوصاف و مدایح جناب پیغمبر آخرالزمان و اوصیای او از جانب خداوند عالمیان در تورات به حضرت موسی علی نبینا و علیه السلام و سایر پیغمبران رسیده دقت نموده بی‌غلط و بی‌اشتباه نوشته باشم، هر فقرات را با تورات دو مرتبه یا سه مرتبه و بیش مقابله نموده‌ام. شاید یک روزی مجادله با یهودی از این کتاب جواب بهبودی حاصل شود» (همان، گ ۴ر).

جلو نام «مرکب» در فهرست فنخا، تاریخ مرگ او ۱۳۳۲ ق ذکر شده است (درایتی، ۱۳۹۲، ۸۱۵/۲۰). با توجه به مطالب پیش گفته و تاریخ تألیف کتاب‌هایش، این تاریخ نادرست است و او نمی‌توانسته تا این سال زنده باشد. این تاریخ، احتمالاً تاریخ مرگ یکی از وابستگان آن خانواده است. آنچه از متن «شرح مرکب» برمی‌آید، این است که کتاب مدتی بعد از مرگ محمدرضا (۱۲۶۶ق) ترجمه شده و ظاهراً - آن گونه که خودش اظهار کرده - توجه اصلی مترجم به اثبات نبوت پیامبر اسلام (ص) بر اساس تورات بوده است.

۲. «شرح مرکب» کتابخانه ثقة الاسلام^۱

در نشریه نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران نیز کتابی خطی به نام «شرح منقول الرضا» توسط مرکب نقل شده است. محقق طباطبایی در مقدمه این نشریه (۱۳۵۳، ۵۳۶/۷) می‌نویسد:

در مرداد ۱۳۴۳ دوست دانشمندم آقای دانش پژوه به تبریز رفته و از کتابخانه‌های آنجا دیدن کرده و به اندازه ممکن نسخه‌های نفیس را دیده و یادداشت‌های بارزش و سودمندی فراهم نموده و در دفتر چهارم نشریه کتابخانه مرکزی ۲۸۳-۳۵۳ منتشر کرده است. پس از این در تیرماه ۱۳۴۵ این جانب از طرف کتابخانه عمومی امیرالمؤمنین در نجف برای دیدن کتابخانه‌ها و عکس‌برداری از بعضی مخطوطات به تبریز رفتم و کتابخانه‌های آنجا را دیدم و از مقداری از کتاب‌های خطی یادداشت برداشتم؛ از جمله کتابخانه خاندان محترم ثقة الاسلام بود که آقای دانش پژوه سال پیش یکبار آن را دیده بود و یادداشت‌هایی از سی‌وسه کتاب و مجموعه آن کتابخانه فراهم کرده و در دفتر چهارم نشریه از ۳۲۶-۳۲۸ منتشر نموده است. اینجانب نیز با فرصت بیشتری بقیه کتاب‌های این کتابخانه را دیده و همه آن را فهرست کردم (محقق طباطبایی، ۱۳۵۳، ۵۳۶/۷).

محقق طباطبایی اطلاعات این نسخه را چنین ثبت کرده است:

شرح منقول رضایی: سیدمحمدعلی لاریجانی نیاکی مرکب، فارسی است در یک مقدمه و پنج باب، او می‌گوید در سال ۱۲۳۷ ردی نوشتم بر آقا بابای یهودی که بعد اسلام آورده و محمدرضا

۱. در فنخا آمده است: «تبریز، ثقة الاسلام، نسخه بدون شماره. بی‌کا. بی‌تا. {نشریه ۷، ۵۳۶}» (درایتی، ۱۳۹۲، ۸۱۵/۲۰)

نام او شده و در سال ۱۲۶۶ کتابی به عبری در حقانیت دین اسلام نوشته بود به نام منقول رضائی، این کتاب ترجمه و شرح منقول رضائی است (همانجا).

محقق طباطبایی به آغاز و انجام کتاب اشاره نکرده و مطالبی هم که نقل کرده چندان دقیق نیست، زیرا با مطالعه متن نسخه خطی «شرح مرکب» کتابخانه آیت‌الله مرعشی، چنین به نظر نمی‌رسد که مرکب ردی بر آن نوشته باشد، همچنین تاریخ اسلام آوردن محمدرضا سال ۱۲۳۷ق و تاریخ درگذشت او سال ۱۲۶۶ق است. کتابخانه ثقة‌الاسلام^۱ متأسفانه از بین رفته و مشخص نیست کتاب‌های آن به کجا منتقل شده است. به همین دلیل تاکنون برای نویسنده مشخص نیست شرح مرکب در کتابخانه مرعشی با نسخه کتابخانه ثقة‌الاسلام چه نسبتی دارد.

۳. نسخه سازمان اسناد و کتابخانه ملی

این نسخه به نام «رساله در رد مذهب یهود» به شماره ۱۱۳۵۸-۵ ثبت شده و در سال ۱۲۸۷ق توسط اسماعیل بن‌حاجی مقیم سمنان استنساخ گردیده است. در معرفی نسخه، در سایت سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، آمده است:

نویسنده که متأسفانه نامش به دست نیامد، این کتاب را به صورت سؤال و جواب در ردّ مذهب یهود نگاشته است. او با استفاده از مقدمات اسلامی در نسخ مذهب یهود می‌کوشد و نیز با کمک پاره‌ای از آیات تورات ثابت می‌کند با آمدن دین اسلام دین یهود نسخ شده است. از صفحه ۱۹۴ تا آخر کتاب یعنی صفحه ۲۰۲ تعدادی از عقاید یهودیان و مباحث الهی ایشان بر شمرده می‌شود.

ولی پس از مراجعه به متن نسخه، معلوم شد همان کتاب «منقول الرضا» است و بارها در متن نام محمدرضا جدیدالاسلام آمده است (نک. ص ۱۷، ۶۷، ...). این نسخه ناقص است و چند خط اول صفحه اول موجود (که با صفحه چهارم نسخه ملک مطابقت دارد) ناخواناست (تصویر ۳). صفحه بعد با «بسم الله الرحمن الرحیم» شروع شده و با جمله «بعد از اثبات واجب‌الوجود از...» ادامه می‌یابد (تصویر ۴).

مطالب شبیه نسخه ملک است، البته مترجم آن ذکر نشده است احتمالاً همان محمدعلی کاشانی، مترجم نسخه ملک (نسخه کامل) باشد. ظاهراً تفاوت‌های دو نسخه مربوط به کاتب است که کلماتی را تغییر داده یا اضافه و کم کرده است. متن عبری در این نسخه دیده نمی‌شود و در جای آیه‌های عبری جمله «در

۱. در سفر نگارنده به تبریز در سال ۱۳۹۶ش مشاهده شد که منزل ثقة‌الاسلام به مرکز اداری تبدیل شده است و اثری از کتابخانه نبود. به کتابخانه عمومی تبریز مراجعه کردم و گفتند کتاب‌ها را به آنجا انتقال نداده‌اند. این نسخه در کتابخانه‌های آیت‌الله مرعشی و آستان قدس رضوی نیز یافت نشد.

حاشیه اضافه می‌شود» نوشته شده است، ولی عملاً چنین کاری صورت نگرفته است. شاید به این دلیل که کاتب با خط عبری آشنا نبوده و قرار بوده نوشتن حروف عبری را شخص دیگری، یا همان محمدعلی کاشانی که با خط عبری آشنا بوده، اضافه کند. در دو صفحه ۱۹۳ و ۲۰۲ تاریخ کتابت این نسخه، سال ۱۲۸۷ق ذکر شده است (تصویر ۵). یعنی یکسال قبل از نسخه ملک (سال ۱۲۸۸ق). برای نگارنده مشخص نشده این نسخه از روی چه متنی نوشته شده است؟ این احتمال هست که ابتدا حاجی بن اسماعیل سمنانی ساکن قریه سرخه، کتاب را استنساخ کرده و سپس محمد علی کاشانی مترجم، دوباره کتاب را با آیات عبری کتابت کرده باشد.

۴. نسخه کتابخانه مجلس

این نسخه در کتابخانه مجلس شورای اسلامی با شماره ثبت ۷۸۹۴۳ و شماره قفسه ۱۳۵۹ با عنوان و مشخصات «نام پدیدآورنده: منقول رضایی = مصباح الکلمة = ترجمه اقامة الشهود فی ردّ یهود [نسخه خطی] از: یزدی، محمدرضا جدید الاسلام» نگهداری می‌شود و در ادامه آمده است: «این ترجمه در سال ۱۲۹۲ق به چاپ رسیده است». این نسخه نیز ناقص است. شش صفحه اول نسخه ملک را ندارد (نک. تصاویر ۶ و ۷). کاتب و مترجم آن معلوم نیست اما از نظر خط و مطالب و آیات عبری به نسخه ملک شباهت بسیاری دارد. به نظر می‌رسد کاتب و مترجم آن همان کاشانی، کاتب نسخه ملک است. احتمال دارد این نسخه پیش‌نویس بوده و بعد نسخه ملک از روی آن نوشته شده و در حواشی، مطالب بسیاری از چاپ سنگی اضافه گردیده باشد. گمان می‌رود شخص دیگری سعی کرده مطالبی را که مانند نسخه ملک است خط بزند و مطابق نسخه چاپ سنگی تغییر دهد. به همین دلیل حاشیه‌نویسی و خط‌خوردگی فراوان دارد. با مراجعه به این نسخه می‌توان حجم مطالب اضافه شده از چاپ سنگی به نسخه ملک و تغییرات دو نسخه را متوجه شد و تا حدودی مقایسه کرد.

آیات عبری در نسخه مجلس طلایی است و همچون نسخه ملک به هر دو خط عبری و فارسی آمده است. علائمی عبری در حاشیه صفحه دیده می‌شود. صفحه‌شمار ندارد و اعداد فارسی روی هر برگ توسط شخص دیگری، احتمالاً کتابدار، اضافه شده که ترتیب آن رعایت نشده و بسیار نامرتب است. اشتباهات فهرست‌نویسی هم درباره این نسخه فراوان است. نام کتاب را «مصباح الکلمة» ثبت کرده، در حالی که نام صحیحش بنا به نوشته نسخه خطی ملک (ش ۶۳۳۱، ۷) «مصباح الامة» است. نویسنده همچون نسخه کتابخانه ملی، به اشتباه یزدی نوشته شده است. سال ترجمه (۱۲۹۲ق) و مترجم (سید علی حسینی) نادرست ذکر شده که مربوط به نسخه چاپ سنگی است نه این نسخه. ظاهراً فهرست‌نگاران به جای مراجعه به خود نسخه، مشخصات را از روی شناسنامه چاپ سنگی رونوشت کرده‌اند.

۵. نسخه کتابخانه ملک

نسخه‌ای در کتابخانه ملک به شماره ۶۳۳۱ وجود دارد (تصویر ۸) که توسط یکی از نوادگان ملا آقابابا، یعنی حسین فرزند سلیمان، به کتابخانه ملک اهدا گردیده است. در یادداشت‌های نسخه آمده است:

۱. اصل عبری از میرزا محمدرضای یزدی که در ۱۲۳۸ نومسلمان شده بود و ترجمه آن به نام اقامه الشهود فی الرد علی الیهود از سیدعلی بن حسین حسینی تهرانی در گذشته ۱۳۳۵ به دستور میرزا آقاجانی محمدعلی کاشانی و به دستور حاج سیدحسین کاشانی با همکاری محمدجعفر برادرزاده مؤلف و به نام ناصرالدین شاه نگاشته شده است، در ردّ یهود و نصارا است (دیباچه همین کتاب). ۲. مؤلف، یهودی بوده و در ۱۲۳۸ به اسلام گرائیده و آن را به نام فتح‌علی شاه ساخته است.

اطلاعات داده شده در یادداشت‌های شناسنامه و فهرست نسخه خطی ملک نیز متأسفانه اشتباه است. کتابت به نام فتح‌علی شاه ذکر شده، در حالی که در زمان ناصرالدین شاه به فارسی نوشته شده است. محمدرضا در سال ۱۲۳۷ ق مسلمان شد و نه سال ۱۲۳۸ ق. محمدعلی کاشانی (میرزا آقاجانی) دستور نگارش را نداده، بلکه او کاتب و مترجم بوده است. نویسنده، محمدرضا یزدی ذکر شده، درحالی که - همان‌طور که پیش‌تر گفته شد - این انتساب نادرست است و با حاجی‌بابا قزوینی ساکن یزد اشتباه گرفته شده است. در این یادداشت‌ها مترجم «حسینی تهرانی» ذکر شده، اما در متن این نسخه، اصلاً نامی از ایشان نیست. حسینی طهرانی مترجم چاپ سنگی کتاب است که معرفی او در ادامه خواهد آمد. ظاهراً فهرست‌نویس ویژگی‌های نسخه چاپ سنگی را برای این نسخه هم ذکر کرده است. در حقیقت نسخه ملک را محمدعلی کاشانی (مشهور به آقاجانی) کاشانی الأصل و طهرانی المسکن، در زمان ناصرالدین شاه قاجار حسب الامر جناب حاجی سیدحسین کاشانی (۱۲۹۶ ق) به فارسی ترجمه کرد (ملاً آقابابا، منقول الرضا، ش ۶۳۳۱ ملک، ص. ۲-۳). چنان که در آخر این نسخه (تصویر ۹) به کتاب و تاریخ کتابت آن، یعنی سال ۱۲۸۸ ق، اشاره شده است:

قد تمت الكتاب بعون الملك العلام الوهاب في يوم الاثنين ثاني عشر من شهر ذي قعدة الحرام من شهر سنة ثامن و ثمانين و ماتين بعد الألف في هجرة النبوية صلى الله وسلامه عليه و عليهم اجمعين و ... كتبه محمدعلی کاشانی شهیر به آقاجانی بعد از آن که این کتاب مستطاب پنجاه‌وسه سال بود که مرحوم میرزا محمدرضای جدید الاسلام تألیف و تصنیف فرموده بودند و جماعت یهود راضی به افشای آن نبودند و این کتاب مخفی بود لهذا حسب الامر شامخ الارکان مجتهد الزمان خیر الحاج جناب علام فهام وحید الدهر آقائی حاجی سیدحسین کاشانی به خط فارسی نوشته شد» (همان، ۲۸۷).

این نسخه از نظر خط و تزئین بسیار زیباست. قابل توجه این که نام کتاب در متن نسخه ملک (ص. ۷)، «مصباح الامه» و «منقول الرضا» آمده است و به «اقامه الشهود» اشاره‌ای نشده است.

محمدعلی کاشانی مترجم و خطاط، دقیقاً شناخته شده نیست. او را از یهودیان مسلمان شده دانسته‌اند (نک. شهبازی، ۱۳۸۹، ص. ۱۳۱). وی خطاط متن عبری کتاب نیز هست. نسخه‌های بسیاری را کتابت کرده که از جمله آن‌ها نسخه «محضر الشهود» (ش ۲۱۲۴ مسجد اعظم قم، کتابت ششم ذی‌قعدة ۱۲۸۰ق) که آن را به درخواست آخوند ملا عزیزالله کتابت کرده است و در آن متذکر شده که وی با زحمات بسیار، مواردی را که نویسنده محضر الشهود به تورات عبری استناد کرده و صورت عبری آن را نیاورده بود، به جهت تسلط به خط عبری، آن موارد را آورده و سپس ترجمه کرده است (نک. درایتی، ۱۳۹۳، ۳۰/۲۹۵).

کاشانی در سال ۱۲۸۷ق کتاب *سیف الامه و برهان المله* ملا احمد نراقی (نسخه ش ۲۳۳۸ کتابخانه ملک) را نیز استنساخ کرده که کتابت آن یک سال پیش از کتابت *منقول الرضا* نسخه ملک است و در مقدمه آن نوشته است که غلطها را دیده، و قره‌الی الله در تصحیح آن اقدام کرده است و متن عبارات عبری را در متن یا حاشیه آورده است (طباطبایی، ۱۳۸۵، ص. ۱۷). نکته قابل توجه این که - همان طور که پیش از این هم ذکر شد، مرکب، نویسنده «شرح مرکب»، نیز متن عبری کتاب *سیف الامه* را نادرست یافته و با این حال به کتابت آن مبادرت کرده است.

کاشانی، علاوه بر کتابت دو نسخه ملک و مجلس *منقول الرضا*، در سال ۱۲۹۲ق، حروف عبری چاپ سنگی را نیز نوشته است. نکته قابل توجه این که روش محمدعلی کاشانی دخل و تصرف در کتاب و ترجمه‌ها بوده است، چنان که مصحح کتاب *سیف الامه* نراقی هم تصریح کرده که «ناسخ محترم در بسیاری از جملات کتاب و حتی در ترتیب عبارتها دخل و تصرف کرده و زیاد و کم یا جابه‌جایی صورت داده است» (طباطبایی، ۱۳۸۵، ص. ۱۷). از این دخل و تصرف‌ها در نسخه‌های *منقول الرضا* هم دیده می‌شود. کاشانی خود در *منقول الرضا* نوشته است که «با فراهم آوردن چند کتاب و کتاب مرحوم میرزا محمدرضا آن را ترجمه نمودیم و به خط فارسی نویسانیدیم» (ملاآقابابا، *منقول الرضا*، ش ۶۳۳۱ ملک، ص. ۲۸۷).

نسخه ملک تنها نسخه کامل به دست آمده از *منقول الرضا* است که متشکل از سه باب است که هر باب شامل پرسش و پاسخ است (برای مقایسه نسخه‌ها، نک. جدول ضمیمه مقاله).

۶. چاپ سنگی کتاب

چاپ سنگی کتاب به نام *اقامه الشهداء فی رة الیهود* مشهور است که در سال ۱۲۹۲ق/۱۸۷۵م توسط سیدعلی حسینی طهرانی به فارسی ترجمه و به صورت چاپ سنگی منتشر شده است (تصاویر ۱۰ و ۱۱ آغاز و انجام کتاب). بیش از ۲۵ نسخه از این چاپ در کتابخانه آستان قدس رضوی موجود است که واقفان متعددی آن را به کتابخانه اهدا کرده‌اند. در کتابخانه‌های شهرهای دیگر هم نسخه‌هایی از این چاپ سنگی وجود دارد. در همه این کتابخانه‌ها به اشتباه نویسنده آن محمدرضا یزدی معرفی شده است.

مترجم چاپ سنگی سید علی بن الحسین الحسینی الطهرانی (۱۳۰۶-۱۲۳۸ق) از سادات اخوی است که برای تحصیل به نجف رفت. وی معاصر و مباحث سید محمدحسن شیرازی عالم مشهور شیعه بود. وی همچنین شاگرد شیخ مرتضی انصاری بوده است. پس از تحصیلات به تهران برگشت و امور شرعی و امامت نماز جماعت را بر عهده گرفت. سادات اخوی نیز چون ملاآقابابا نویسنده *منقول الرضا*، در محله عودلاجان می‌زیستند و محله سادات در این منطقه منسوب به این خاندان است. حضور سادات اخوی در آن محله به اوایل دوره قاجار می‌رسد (نک. نوربخش، ۱۳۸۱، ۸۱۹/۲). حسینی در این کتاب سعی کرده تاریخ اسلام آوردن ملا آقابابا را دستکاری کند و از ۱۲۳۷ق به ۱۲۳۸ق تبدیل کند، زیرا در صدد بوده سال تولد خود (۱۲۳۸ق) را با تاریخ اسلام آوردن محمدرضا تطبیق دهد، چنان که در صفحه عنوان کتاب نوشته است:

هذا الكتاب المستطاب الذي سماه المؤلف الاول بمنقول الرضائي و المؤلف الثاني باقامة الشهداء في رة الیهود و هما موافقان في مادة تاريخ اسلام الاول و تولد الثاني.

در قسمت‌هایی از کتاب لحن مطالب به گونه‌ای است که نشان می‌دهد مطالب از آن مترجم است. مثلاً در جایی آمده است که از زمان پیامبر (ص) «إلى الآن که هزار و دویست و نود و دو از هجرت آن حضرت گذشته...»؛ در این تاریخ (۱۲۹۲ق) محمدرضا جدیدالاسلام در قید حیات نبوده و این تاریخ، تاریخ چاپ سنگی کتاب و روزگار حسینی طهرانی است.

حسینی طهرانی در مقدمه *اقامه الشهداء* نوشته است که به سفارش عده‌ای از دانشمندان زمان خود و به یاری آخوند ملا محمدعلی کاشانی، معروف به ملاآقاجانی و آقامحمدجعفر، برادرزاده مؤلف، کتاب را به فارسی ترجمه کرده است (حسینی طهرانی، ۱۲۹۲، ص. ۴). نام محمدجعفر فقط در چاپ سنگی به عنوان یاور مترجم ذکر شده و در نسخه‌های خطی نیامده است. خطاط متن فارسی کتاب علیرضا خوانساری است (نک. ملا آقابابا، ۱۲۹۲ق، ص. ۳۴۷). حروف عبری همچون نسخه خطی ملک، توسط ملاآقاجانی کاشی نوشته شده و تاریخ کتابت ۱۴ جمادی‌الثانی ۱۲۹۲ق ذکر گردیده است (همان، ۴۱۶)؛ یعنی چاپ سنگی چهار سال بعد از نسخه ملک نوشته شده است. (نک. جدول ضمیمه مقاله).

قابل توجه آن که توضیحات حسینی در چاپ سنگی گاهی با مطالب کاشانی در نسخه‌های خطی فرق دارد و مفصل‌تر است. آیات عبری بیشتری در چاپ سنگی آمده است. تأکید بر گمراه بودن یهودیان و علمای ضالّ مضلّ در چاپ سنگی بیشتر است. در نسخه‌های خطی مطالب عنوان ندارند ولی در چاپ سنگی عناوین مطالب آمده است. در مبحث «وحی کودک» توضیحات چاپ سنگی بیشتر است که ظاهراً توسط حسینی طهرانی اضافه شده است (نک. همان، ۳۴۷) حسینی طهرانی نیز چون کاشانی در ترجمه از کتاب‌های مربوط به بشارت ظهور پیامبر اسلام (ص) بهره برده است (نک. همان، ۲۹۷).

جدول ۱. مقایسه نسخه‌های کتاب منقول الرضا

محل نگهداری	اندازه	تعداد صفحه و سطرها	تاریخ ترجمه یا استنساخ	کاتب فارسی و عبری	مترجم	تعداد ابواب	نوع انتشار
کتابخانه ایه‌الله مرعشی	۱۱*۱۸	۳۶ برگ ۱۱ سطر	بعد از ۱۲۶۶	محمدعلی نیاکی مرکبی	محمدعلی لاریجانی نیاکی	یک مقدمه و ۵ باب	خطی
انجام		آغاز		نوع خط و آرایش			
		ناتمام: که بعد از این به آن فقرات تورا از این مفصل‌تر بیان نمایم انشاءالله تعالی فقره بیست و چهارم.		الحمد لله رب العالمین و الصلاه علی اشرف الانبیاء والمرسلین... اما بعد چنین گوید این عبدجانی.		نستعلیق بسیار زیبا با عناوین و عبارات‌های عربی و عبری شنگرف	
محل نگهداری	اندازه	تعداد صفحه و سطرها	تاریخ ترجمه یا استنساخ	کاتب فارسی و عبری	مترجم	تعداد ابواب	نوع انتشار
کتابخانه ثقه الاسلام	-	-	-	محمدعلی لاریجانی نیاکی مرکب	محمدعلی لاریجانی نیاکی	-	-
انجام		آغاز		نوع خط و آرایش			
محل نگهداری	اندازه	تعداد صفحه و سطرها	تاریخ ترجمه یا استنساخ	کاتب فارسی و عبری	مترجم	تعداد ابواب	نوع انتشار
کتابخانه ملی	۲۲*۱۶	۱۰۱ برگ ۱۹ سطر	۱۲۸۷	اسماعیل بن حاجی مقیم سمنانی	؟	سه باب	خطی
انجام		آغاز		نوع خط و آرایش			

نسخ			ناقص بسمله بعد از اثبات واجب الوجوداز..			بعد از قبول اسلام هم چیزی چاره آن نمی‌کند مگر اطاعت و بندگی خداوند عالم			
نوع انتشار	تعداد ابواب	مترجم	کاتب فارسی و عبری	تاریخ ترجمه یا استنساخ	تعداد صفحه و سطرها	اندازه	محل نگهداری	۴. مصباح الامه و منقول الرضا	
خطی	سه باب	احتمالا محمدعلی کاشانی	محمدعلی کاشانی		۱۳۵ برگ. ۱۷. س.	۲۲*۱۶/۵	کتابخانه مجلس		
نوع خط و آرایش			آغاز			انجام			
نسخ/ تزئینات متن دارای عناوین شنگرف و در متن عبارات عبری در زمینه طلا به شنگرف نوشته شده			(موجود): برهان‌بست واضح و ساطع لهذا آن را بمصباح الامه و منقول الرضا مسمی نمودیم و آن را به سه باب مرتب ساختیم باب اول در			(موجود): این ذلت دوباره بنی اسرائیل امید به خلاصی و نجات از برای ایشان نیست مگر راه نجات ایشان ایمان آوردن به دین و آیین پیغمبر			
نوع انتشار	تعداد ابواب	مترجم	کاتب فارسی و عبری	تاریخ ترجمه یا استنساخ	تعداد صفحه و سطرها	اندازه	محل نگهداری	۵. مصباح الامه و منقول الرضا	
خطی	سه باب	محمدعلی کاشانی (شهریهر باقاجانی)	محمدعلی کاشانی (شهریهر باقاجانی)	۱۲۸۸ پنجاه سال بعد از مرگ محمدرضا	۱۴۴ برگ	۲۲*۱۷	کتابخانه ملک		
نوع خط و آرایش			آغاز			انجام			
نسخ سرلوح و جدول اکیلی زیبا/ آیه‌های عبری به شنگرف در زمینه اکیلی			آغاز دیباچه: بسمله الحمد لله الذی من علی عباده.. آغاز متن: بسمله اما بعد چنین گوید امیدوار به کرم خداوند تبارک و تعالی محمدرضای جدیدالاسلام ساکن دارالخلافه طهران..			در زمان گرانی و قحطی و بی‌مداخلی و خرج زیاد و کمال پریشانی لطف حق شامل آمد تا آن‌که به سعی زیاد و فراهم آوردن چند کتاب و کتاب مرحوم میرزا محمدرضا تا آن‌که ترجمه نمودیم به خط فارسی نویسانید			
نوع انتشار	تعداد ابواب	مترجم	کاتب فارسی و عبری	تاریخ ترجمه یا استنساخ	تعداد صفحه و سطرها	اندازه	محل نگهداری	۶. اقامه الشهود	
سنگی	سه باب در حاشیه باب چهارم	حسینی تهرانی، علی بن حسین، ۱۲۳۸ - ۱۳۳۵ ق.م	علی رضا و حروف عبری ملا آقا جان کاشی	جمادی الثانی ۱۲۹۲	۴۱۷ ص	۲۱*۱۶/۵ ۵/	کتابخانه‌های بسیاری		
نوع خط و آرایش			آغاز			انجام			
تمامی صفحات مجداول به چند قلم زر و لاجورد و شنگرف			الحمد لله الذی من علی عباده بانزال الکتب و إرسال الرسل المقربین.			کتبه اقل العباد علی رضا و کاتب الحروف العربیه ملا آقا جان الکاشی التماس دعا من الناظرین فی الرابع عشر			

نتیجه‌گیری

در پاسخ به سه پرسش مطرح شده پژوهش می‌توان چنین نتیجه گرفت:

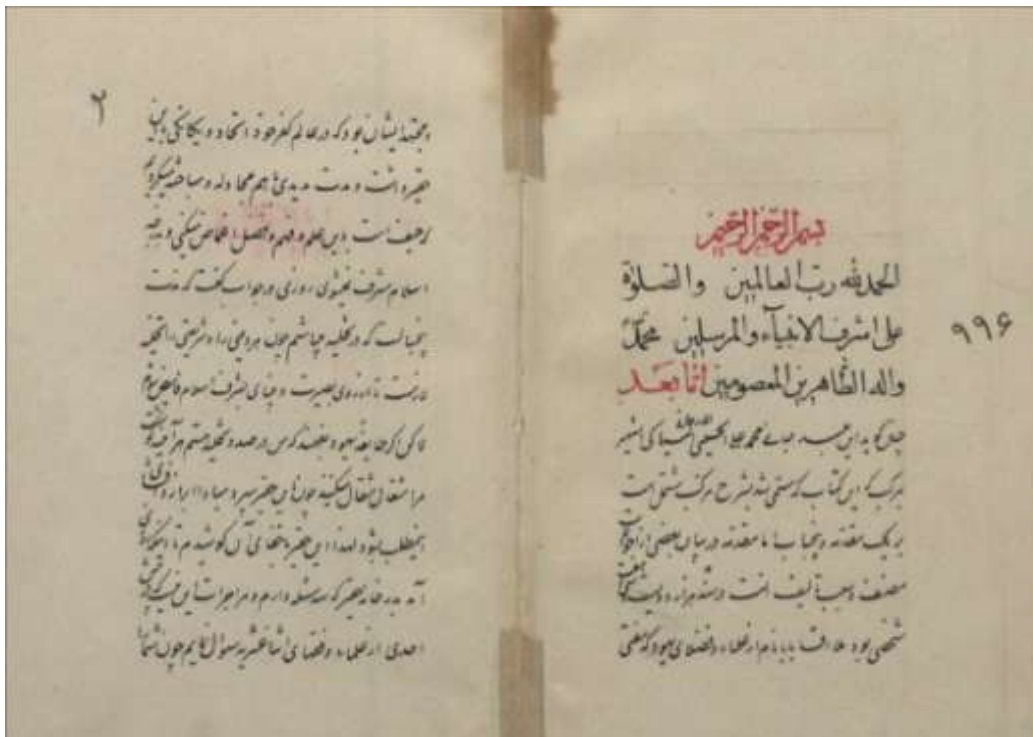
الف: ویژگی‌ها و تفاوت‌های نسخه‌های منقول الرضا عبارتند از:

۱. کتاب به نام‌های مصباح الامه و منقول الرضا (در نسخه‌های ملک و مجلس)، شرح مرکب (نسخه مرعشی)، رساله در ردّ الیهود (در نسخه کتابخانه ملی) و اقامه الشهود فی ردّ الیهود (در نسخه چاپ سنگی) خوانده شده است و تنها نسخه‌های کتابخانه ملک و چاپ سنگی کامل هستند.
۲. در نسخه ملک و چاپ سنگی گفته شده که اصل کتاب به زبان و خط عبری بوده و در نسخه مرعشی تنها به خط عبری آن اشاره شده است و سه نفر ادعا کرده‌اند متن عبری را دیده و ترجمه کرده‌اند: مرکب، محمدعلی کاشانی (ملا آقاجانی) و علی بن حسین حسینی طهرانی.
۳. «شرح مرکب»، نسخه موجود در کتابخانه مرعشی، ناقص است و تنها یک فصل از آن باقی مانده که از نظر باب‌ها و مطالب با نسخه‌های منقول الرضا و اقامه الشهود تفاوت دارد.
۴. محمدعلی کاشانی در نسخه ملک خود را مترجم نامیده، ولی از کتاب‌های دیگر نیز استفاده کرده و به متن افزوده است. علی بن حسین حسینی طهرانی نیز خود را مترجم و مؤلف ثانی اقامه الشهود نامیده است. معلوم نیست به فاصله چهار سالی که از نوشته کاشانی گذشته، چرا کتاب دوباره ترجمه شده است. ضمن این که کاشانی در نوشتن متن عبری این نسخه هم نقش داشته و از ماجرای ترجمه حسینی طهرانی مطلع بوده است. ظاهراً اقامه الشهود، اقتباسی از نسخه‌های خطی منقول است، با این تفاوت که توضیحات حسینی طهرانی در چاپ سنگی گاهی با مطالب کاشانی در نسخه‌های خطی متفاوت و مفصل‌تر است.
۵. نام محمدجعفر، برادرزاده ملا آقابابا، تنها در چاپ سنگی آمده است. نقش او در ترجمه معلوم نیست، زیرا پیش از او متن خطی فارسی و عبری توسط کاشانی ترجمه شده بود. ممکن است آیاتی که از تورات به متن سنگی اضافه شده توسط محمدجعفر نوشته شده باشد.
۶. کاتبان نسخه‌های فارسی احتمالاً مرکب، اسماعیل بن حاجی، محمدعلی کاشانی (ملا آقاجانی) و علیرضا خوانساری بوده‌اند و کاشانی تنها نویسنده متن‌های عبری همه نسخه‌ها بوده است. گمان می‌رود از نظر ترتیب نسخه‌ها، ابتدا نسخه کتابخانه ملی توسط اسماعیل بن حاجی بدون آیات عبری در سال ۱۲۸۷ق کتابت شده، سپس محمدعلی کاشانی نسخه مجلس را نوشته که همراه با آیات عبری و تزئینات است و احتمالاً سواد نسخه ملک باشد و سرانجام نسخه ملک در سال ۱۲۸۸ق نوشته شده که از نفاست بیشتری برخوردار است. کتاب حدود چهار سال بعد، بار دیگر توسط حسینی طهرانی بازنگری و چاپ سنگی شده است.

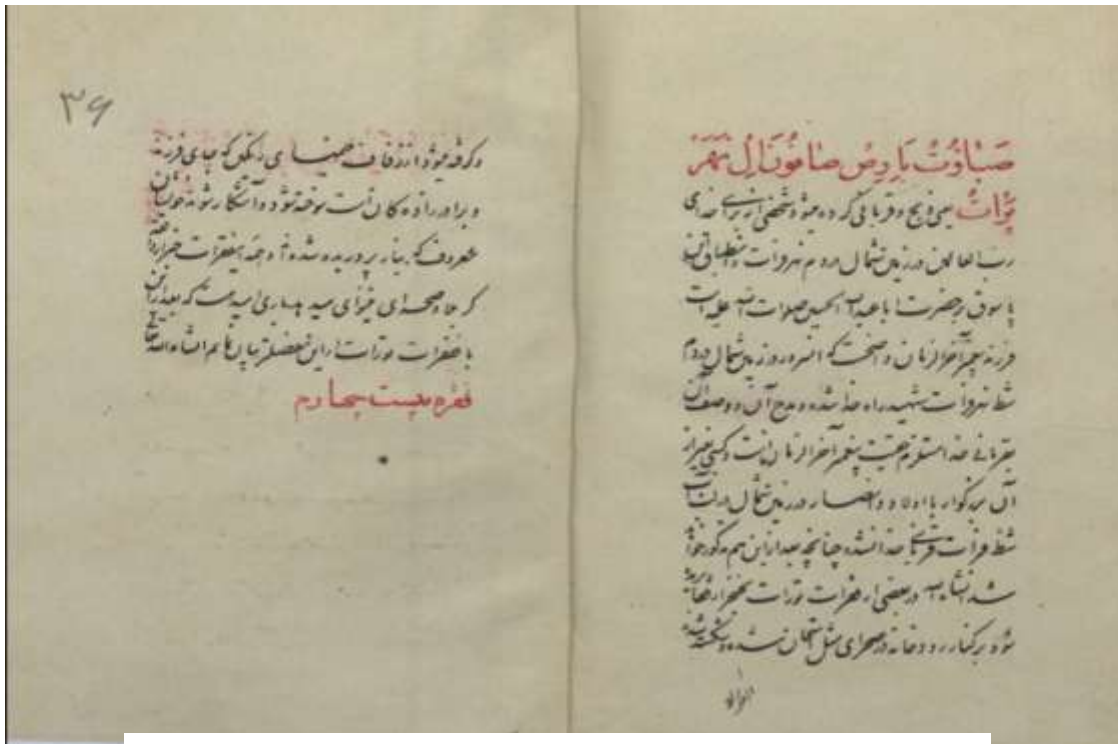
۷. خط تمام نسخه‌ها نسخ است و فقط «شرح مرکب» به خط نستعلیق نوشته شده است. شاید به این دلیل که نویسندگان آن (مرکب) بر خط نستعلیق تسلط داشته است. جنس کاغذ همه نسخه‌ها فرنگی است که در زمان قاجار رواج داشته است.

ب: علت تفاوت بین نسخه‌ها برخاسته از تنظیم‌کنندگان نسخه‌ها است که خود را مترجم نامیده‌اند. در چاپ سنگی اقامه الشهود نقش اصلی با حسینی طهرانی است که روحانی مشهور عصر است و برداشت‌های خود و مطالب کتاب‌های بشارت را بر کتاب اضافه کرده است. تفاوت در نسخه‌های خطی بیشتر به خاطر تغییراتی است که کاتبان در جمله‌بندی کتاب وارد کرده‌اند.

ج: معرفی نسخه‌ها در فهرست‌های نسخ خطی: فهرست‌نویسان در ضبط مشخصات نسخه‌ها دقت کافی نداشته‌اند و مطالب نادرستی در معرفی نسخه‌ها ارائه داده‌اند.

نصویر ۱. «شرح مرکب» (ص. اعراض)، ص ۱۱۲۲، کتابخانه ایت‌الله مرعسی

تصویر ۲. «شرح مرکب» (ص. انجام). نسخه ش ۲۲۴۶، کتابخانه آیت الله مرعشی

تصویر ۳. «رساله در رد یهود» (ص. اعجاز)، نسخه ش ۱۲۵۸-۵، کتابخانه ملی

تصویر ۸. منقول الرضا (ص. آغاز)، نسخه ش ۶۳۳۱، کتابخانه ملک

تصویر ۹. منقول الرضا (ص. آخر)، نسخه ش ۶۳۳۱، کتابخانه ملک

تصویر ۱۰. منقول الرضائی اقامة الشهود، نسخه چاپ سنگی (ص. ۱)، ۱۲۹۲ق

تصویر ۱۱. منقول الرضائی اقامة الشهود، نسخه چاپ سنگی (ص. آخر)، ۱۲۹۲ق

منابع

- آقابزرگ طهرانی (بی تا). *الذریعه الی تصانیف الشیعه*. بیروت: دار الاضواء.
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان (۱۳۶۲). *چهل سال تاریخ ایران در دوره ناصرالدین شاه* (جلد اول: المآثر و الآثار). به کوشش ایرج افشار. تهران: اساطیر.
- الگار، حامد (۱۳۶۹). *دین و دولت در عهد قاجار*: [نقش علما در دوره قاجار]. ترجمه ابوالقاسم سری. تهران: توس.
- امین، محسن (۱۴۰۳/ق ۱۹۸۳ م). *اعیان الشیعه*. بیروت: دار التعارف للمطبوعات.
- پولاک، یاکوب ادوارد (۱۳۶۸). *سفرنامه پولاک ایران و ایرانیان*. ترجمه کیکاوس جهانداری. تهران: خوارزمی.
- پیرنظر، ناهید (۱۳۸۱). ادبیات فارسیهود میراث فرهنگی یهودیان ایران. *ایرانشناسی*، ۵۳، ۱۴۰-۱۲۳.
- تهرانچی، [محمد] مهدی (۱۳۷۲). *دودمان مرحوم حاج ابوالقاسم یراقی اصفهانی (صدیق زاده ها، تهرانچی ها، صالحی ها، دینانی ها و وابستگان نسبی و سببی*. چاپ نشده.
- حسن زاده طباطبایی، محمدرضا (۱۳۹۸). *پیش گفتار* - قزوینی
- حسینی اشکوری، احمد (۱۳۵۷). *فهرست نسخه های خطی کتابخانه عمومی حضرت آیه الله العظمی نجفی مرعشی*. زیر نظر سید محمود مرعشی. قم: خیام.
- حسینی اشکوری، احمد (۱۴۱۴ ق). *تراجم الرجال*: [مجموعه تراجم الاعلام اکثرهم مغمورون]. قم: مکتبه آیه الله العظمی المرعشی النجفی.
- حسینی طهرانی (۱۲۹۲ ق). *مقدمه* - ملا آقابابا جدید الاسلام
- دانش پژوه، محمدتقی؛ افشار، ایرج (۱۳۴۴). *نشریه نسخه های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران*، دفتر چهارم. تهران: دانشگاه تهران.
- دانش پژوه، محمدتقی؛ افشار، ایرج (۱۳۵۳). *نشریه نسخه های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران*، دفتر هفتم. تهران: دانشگاه تهران.
- دانش پژوه، محمدتقی (۱۳۵۶). *رنگ سازی در کاغذ و رنگ زدایی از آن*. هنر و مردم، ۱۸۱، ۱۶-۳۵.
- درایتی، مصطفی (به اهتمام) (۱۳۸۹). *فهرستواره دستنوشته های ایران* (دنا). تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- درایتی، مصطفی (۱۳۹۲). *فهرستگان نسخه های خطی ایران* (فنخا). تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران.
- درایتی، مصطفی (۱۳۹۳). *فهرستگان نسخه های خطی ایران* (فنخا). تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران.
- درایتی، مصطفی؛ فلاح، مهدی (۱۳۹۴). *فهرستگان نسخه های خطی ایران* (فنخا). تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران.
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۳۰). *لغت نامه*. تهران: چاپخانه مجلس شورای اسلامی.

- زادیک، دانیال (۱۳۸۸). مباحثات دینی شیعیان امامی با یهودیان در اواخر قرن هجدهم و نیمه نخست قرن نوزدهم. ترجمه جواد مرشدلو. *آینه پژوهش*، ۱۱۶ و ۱۱۷، ۲۴-۴۶.
- شهبازی، عبدالله (۱۳۸۹). سرویس‌های اطلاعاتی فرقه‌های راز آمیز در ایران. نشر اینترنتی. طباطبایی، سیدمهدی (۱۳۸۵). مقدمه - نراقی
- قزوینی، حاج‌بابا (۱۳۹۸). *محضر الشهود*. تصحیح محمدرضا حسن‌زاده طباطبایی. قم: مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی.
- قزوینی، حاج‌بابا (۱۳۹۰ق). *محضر الشهود*. با مقدمه سید احمد حسینی اشکوری. نجف: مطبعة الآداب.
- قزوینی، حاج‌بابا (۱۳۷۸). *رساله‌ای در ردّ یهودیت*؛ *محضر الشهود فی ردّ الیهود*. تحقیق حامد حسن نواب، با مقدمه سید احمد حسینی اشکوری. قم: انتشارات حضور.
- کسای، نورالله (۱۳۷۷). مدارس قدیم تهران در عصر قاجار. *نامه فرهنگ*. ۳۰، ۱۱۴-۱۳۹.
- لوی، حبیب (۱۳۳۹ش). *تاریخ یهود ایران*. تهران: بروخیم.
- محقق طباطبایی (۱۳۵۳). مقدمه - دانش‌پژوه
- مدرس تبریزی، محمدعلی (۱۳۶۹). *ریحانة الادب فی تراجم المعروفین بالکنیه او اللقب یا کنی واللقاب*. تهران: خیام.
- ملا آقابابا جدید الاسلام، محمدرضا (۱۲۹۲ق). *منقول الرضائی (یا: اقامه الشهود فی ردّ الیهود)*. ترجمه علی بن الحسین الحسینی الطهرانی. تهران: چاپ سنگی.
- المغربی، السموعل بن یحیی (۱۴۱۰ق/۱۹۸۹م). *بذل المجهود فی افحام الیهود*. تصحیح عبدالوهاب طویلہ دارالعلم دمشق والدارالسامیه بیروت.
- نتصر، امنون (اوت ۲۰۰۶). ادبیات ردادیان ۳. مقاله نود و هفتم شوفارنیویورک، شماره ۳۰۶.
- نتصر، امنون (سپتامبر ۲۰۰۶). ادبیات رد ادیان ۴. مقاله نود و هشتم. شوفارنیویورک، شماره ۳۰۷.
- نراقی، ملا احمد (۱۳۸۵). *سیف الامه وبرهان المله*. تصحیح سیدمهدی طباطبایی. قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
- نوربخش، مسعود (۱۳۸۱). *تهران به روایت تاریخ*. تهران: علم.

منابع خطی

- قزوینی، اسماعیل (۱۲۱۴ق). *انباء الانبیاء*. نسخه ش ۴۷۴ کتابخانه مجلس شورای اسلامی، کاتب: نامشخص، تاریخ کتابت: ۱۲۱۴ق.
- قزوینی، حاج‌بابا (بی‌تا). *محضر الشهود فی ردّ الیهود*. نسخه ش ۹۰۴ کتابخانه آستان قدس رضوی، کاتب: نامشخص، تاریخ کتابت: دوره قاجار (بی‌تا).
- قزوینی، حاج‌بابا (بی‌تا). *محضر الشهود فی ردّ الیهود*. نسخه ش ۲۶۰۵ کتابخانه وزیری یزد، کاتب: نامشخص، تاریخ کتابت: دوره قاجار.

مرکب، سید محمدعلی حسینی (بی تا). الارجانی النیاکی الشهیر بمرکب، شرح مرکب. نسخه ش ۲۲۴۶ کتابخانه آیت الله مرعشی. کاتب: [احتمالاً: مرکب]. تاریخ کتابت: نامعلوم.

ملا آقابابا جدید الاسلام، محمدرضا (بی تا). منقول الرضا. نسخه ش ۱۳۵۹ کتابخانه مجلس شورای اسلامی. کاتب: [احتمالاً: محمدعلی کاشانی مشهور به ملا آقاجانی]. تاریخ کتابت: دوره قاجار.

ملا آقابابا جدید الاسلام، محمدرضا (۱۲۸۸ق). منقول الرضا. نسخه ش ۶۳۳۱ کتابخانه و موزه ملی ملک. کاتب: محمدعلی کاشانی مشهور به آقاجانی. تاریخ کتابت: ۱۲۸۸ق.

[ملا آقابابا جدید الاسلام، محمدرضا]. (۱۲۸۷ق). رساله در ردّ مذهب یهود. نسخه ش ۱۳۵۸-۵ سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران. کاتب: اسماعیل بن حاجی مقیم سمنان. تاریخ کتابت: ۱۲۸۷ق.

نراقی، ملا احمد (۱۲۸۷ق). سیف الامة و برهان الملة. نسخه ش ۲۳۳۸ کتابخانه و موزه ملی ملک. کاتب: محمدعلی کاشانی مشهور به آقاجانی. تاریخ کتابت: ۱۲۸۷ق.

References

- Halft, Dennis (2017). *Ismā'īl Qazvīnī: A Twelfth/Eighteenth-Century Jewish Convert to Imāmī Šī'ism and His Critique of Ibn Ezra's Commentary on the Four Kingdoms (Daniel 2, 31-45)*. in: M. L. Hjälml. ed., *Senses of Scripture, Treasures of Tradition*. Leiden: Brill, 280-304.
- Tsadik, Daniel (2010). *Nevu'at ha-Yeled*, in: *Encyclopedia of Jews in the Islamic World*, Executive Editor Norman A. Stillman. Leiden: Brill (brillonline@brill.com).